

**ПРИЙОМИ ОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЗОВНІШНІСТЬ ЛЮДИНИ
ПІД ЧАС СКЛАДАННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ПОРТРЕТІВ****TECHNIQUES OF OBTAINING INFORMATION ABOUT THE HUMAN APPEARANCE
DURING SUBJECTIVE PORTRAITS FORMATION**

**Івасишин Т.М., к.біол.н., доцент, підполковник,
доцент кримінального права, кримінального процесу та криміналістики**
Національна академія Служби безпеки України

Мельничук М.В., курсант V курсу
*Навчально-науковий інститут контррозвідувальної діяльності
Національної академії Служби безпеки України*

Шаповал В.В., курсант V курсу
*Навчально-науковий інститут контррозвідувальної діяльності
Національної академії Служби безпеки України*

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних тем у криміналістиці, у саме: створенню суб'єктивних портретів. Оскільки проблеми у цьому розділі є одним із провідних напрямів криміналістичної діяльності, яку провадять різні правоохоронні органи України. Практично всі наявні в державі системи виготовлення суб'єктивних портретів розраховані здебільшого на відтворення зовнішнього вигляду обличчя європейського антропологічного типу. Однак за сучасних умов перед криміналістами гостро постала проблема створення суб'єктивних портретів різних антропологічних типів. Це спричинено постійним розширенням зв'язків міжнародного характеру, глобальними соціальними й комунікативними світовими процесами, великим потоком іноземців і, відповідно, збільшенням кількості злочинів, вчинених як стосовно іноземців, так і щодо громадян України.

У роботі автор розглядає прийоми та технічні засоби, що мають місце при виготовленні суб'єктивних портретів. Ці прийоми засновані на використанні інформації про зовнішній вигляд людини. Аналізує найкорисніші з них, які відображені у практиці розслідування кримінальних проваджень. Насамперед ідеться про відомості, що дають можливість сформуватися в пам'яті очевидця злочину уявний образ розшукуваної особи.

У публікації наголошується на інформації, яка зможе визначити розшукувану людину з натовпу (антропологічний тип і анатомічні ознаки, що мають значення для ідентифікації).

У роботі автор вказує на використання різних криміналістичних, психологічних та інших прийомів отримання інформації при створенні суб'єктивних портретів обличчя наявних антропологічних типів веде до підвищення ефективності роботи зі свідками, до скорочення часу на виготовлення суб'єктивного портрета і загалом – до підвищення його достовірності.

Ключові слова: психологія, портрет, зовнішність, інформація, експеримент, образ.

The article was focused on one of the topical issues in forensics, namely, the subjective portraits formation. The issues in this section were of the mainstay of forensic activity carried out by various law enforcement agencies of Ukraine. At the same time, virtually all systems of subjective portraits formation available in the state were mainly designed to reproduce the appearance of the European-anthropological type. However, in today's context, criminologists are faced with the pressing problem to form subjective portraits of various anthropological types. It was caused by the constant expansion of inter-ethnic relations, global social and communicative world processes, a large flow of foreigners and, consequently, an increase the number of crimes committed both against foreigners and Ukrainian citizens. The techniques and technical means involved in the subjective portraits formation were examined in the work by the author. These techniques were based on the usage of information about the human appearance. The author analysed the most useful techniques that had been reflected in criminal proceeding. First and foremost, it was information that enabled the visual image of the wanted person to be formed in the memory of the crime witness.

The publication emphasized information that would be able to identify the wanted person from the crowd (anthropological type and anatomical features important for identification).

The author pointed out that usage of various forensic, psychological and other methods and techniques of obtaining information to form the subjective portraits of available anthropological types could lead to increasing the efficiency of work with witnesses, reducing the time for a subjective portrait formation, and in general – to its accuracy improving.

Key words: psychology, portrait, appearance, information, experiment, image.

Встановлення особи підозрюваних, обвинувачених та інших осіб, причетних до події злочину, є одним із найскладніших завдань. Суб'єктивні портрети мають унікальне значення як важливий засіб фіксації інформації про ознаки зовнішності, які застосовуються у процесі розшуку і встановлення злочинця.

Поняття «портрет» у тлумачному словнику визначено як сукупність характерних рис, зображення обличчя людини або групи людей [2, с. 886]. У криміналістичній літературі сукупність ознак розшукуваної особи називають по-різному: «пошуковий портрет (модель) злочинця», «криміналістичний портрет». У контексті діяльності слідчого щодо розшуку невстановленої особи більш точним, на наш погляд, є визначення, запропоноване В.В. Тіщенком, – пошуковий криміналістичний портрет злочинця, адже воно рівнозначно охоплює як пошукові функції, так і криміналістичні [8, с. 104].

Достовірна і повна інформація про ознаки зовнішності людини – це ключ до встановлення особи, тому що виго-

товлений суб'єктивний портрет, заснований на недостовірній і неповній інформації, поставить розшук у глухий кут – шукатимуть не ту людину.

Із визначенням суб'єктивного портрета не виникає особливих суперечностей, він застосовується вже тривалий час і не викликає заперечень серед учених і експертів-практиків. «Суб'єктивні портрети – це зображення обличчя або особи і фігури людини, створені відповідно до висловлювань очевидця» [4, с. 4].

Основою такого портрета буде уявний образ, який формується в пам'яті очевидця. На думку психологів, уявний образ може за середніх показників зберігатися в пам'яті очевидця протягом місяця [6, с. 42]. У зв'язку з цим допит свідка і складання суб'єктивного портрета необхідно провести максимально швидко, але, якщо необхідно дати деякий час очевидцеві, аби вийти із психотравмуючої ситуації, то через певний час – залежно від ситуації.

«Найбільш доцільно робити портрет у найближчі два-три дні після події. Протягом цього часу в пам'яті

очевидця досить повно зберігається уявний образ, у потерпілих минає стан пригніченості, страху, розгубленості тощо, який вони зазвичай відчувають у справах про злочини, пов'язаних із насильством над особистістю (розбійні напади, звалтування і т. д.). Однак у низці випадків портрет можна скласти і через кілька годин після події злочину, коли потерпілий спілкується зі злочинцем у звичайній обстановці, не підозрюючи про його наміри, і формування уявного образу не піддається сильному емоційному впливу (вчинення шахрайських дій, крадіжок шляхом довіри та ін.)» [7, с. 38].

Відомо, що внаслідок сприйняття людиною іншої людини у неї виникає цілісний образ. Однак здебільшого відмінність у расі між об'єктом сприйняття і спостерігачем найбільш негативним чином відображається на формуванні мисленнєво-зорового образу в процесі запам'ятовування. Свідок запам'ятовує не образ конкретного індивіда, а образ представника іншої раси. Структура побудови мисленнєво-зорового образу швидко змінюється, фіксуються не найбільш вагомими інформативні елементи зовнішнього вигляду, а расові ознаки особи. Створена в майбутньому портретна композиція у кращому разі буде відображати лише антропологічний типаж розшукуваної особи.

Вирішення першого завдання може бути забезпечено створенням інформаційного банку даних елементів зовнішності обличчя монголоїдного та негроїдного антропологічних типів.

Друге завдання комплексне, воно охоплює знання криміналістики, психології, соціології і деяких інших наук, використання яких дає змогу у підсумку найбільш точно відтворити вигляд встановлюваної особи. Особливо важливий психологічний аспект проблеми, оскільки застосування психологічних прийомів дає змогу вивчити більш об'єктивно структуру особистих властивостей свідка і на основі отриманої інформації будувати подальшу роботу з ним.

Утім, суб'єктивний портрет не дасть точного уявлення про зовнішність людини, особа якої встановлюється, яке дав би фотознімок. У цьому разі дається лише зорове уявлення про зовнішність з урахуванням сприйняття кожною людиною по-своєму. Необхідно враховувати умови, в яких відбувалося пізнання людини людиною, її особливості, притаманні кожній особистості очевидця в момент спостереження за особою.

Для того, щоб суб'єктивний портрет мав значення для розшуку, він повинен містити ту інформацію, яка допоможе виокремити розшукувану людину з натовпу. Насамперед це антропологічний тип та анатомічні ознаки, що мають значення для ідентифікації.

У криміналістичній практиці поширені такі методи виготовлення суб'єктивних портретів:

- використання прийомів художньо-графічного відтворення зовнішнього вигляду людини;
- створення портрета із заздалегідь підготовлених рисунків елементів обличчя;
- використання фотознімків людини, найбільш близьких за своїм типом зовнішнього вигляду до розшукуваного, та перетворення цього фотознімку шляхом ретуші;
- створення портрета з фрагментів фотознімків різних, не причетних до події злочину, людей;
- підбір людини, чий зовнішній вигляд нагадує розшукуваного, посилення його схожості з ним за допомогою гриму і використання відповідних предметів одягу, фотографування цієї людини або її відеозйомка для подальшого використання отриманих кадрів у розшукових цілях [1; 3, с. 101–110; 5].

Складність полягає в тому, що уявний образ людини знає за подвійного перетворення: спочатку в процесі формування уявлення про зовнішній вигляд у пам'яті очевидця, а потім – під час формування вже складеного зображення.

Як слушно зазначив В.І. Фурса, щоб досягти максимальної результативності у процесі складання суб'єктивного портрета, необхідно дотримуватися комплексу процедур за певними етапами: 1) використання запитань, що можуть нагадати окремі елементи зовнішності злочинця; 2) реконструювання асоціативного ряду іконічних образів; 3) автоматичний набір бази даних портретів; 4) добір портретів, схожих загалом або за окремими ознаками зовнішності, у групу схожості; 5) автоматичний пошук у базі даних портретів, схожих із відібраними групами схожості; 6) формування групи схожих портретів; 7) монтаж композиційного портрета з елементів групи схожих портретів, його ретушування та збереження [9, с. 89].

Психологічні тести дають можливість говорити про особливості психіки свідка, його емоційний стан, реакції на події та безпосередньо на процес виготовлення суб'єктивного портрета.

Найкращі результати показали використання колірному тесту Люшера та тесту ММРІ. Необхідно враховувати, що тестуванню має передувати аргументоване пояснення свідку необхідності проведення відповідних дій із метою полегшення його роботи зі створення портретної композиції, вибору оптимальних підходів до роботи і т. ін. Результати тестування необхідно інтерпретувати в найбільш вигідному для свідка напрямі, не розкриваючи реального змісту отриманої інформації.

Окрім цього, тестування допомагає визначити тип нервової системи очевидця і його вміння до актуалізації мисленнєво-зорового образу.

За даними психологів, усі люди залежно від типу своєї нервової системи та вмінь до актуалізації можуть поділятися на три групи: «художники», «мислителі» та «змішаний тип».

У «художників» переважає яскраво виражене зорово-емоційне сприйняття реальності. При запам'ятовуванні вони використовують зоровий образ людини, не вдаючись до словесно-логічного опису. Для «мислителів» основну роль при запам'ятовуванні відіграє мова, переважно вони використовують словесно-логічний матеріал, практично не використовуючи запам'ятовування з посиланням на зорові образи. Існує також «змішаний тип», представники якого використовують однаковою мірою і зоровий, і словесно-логічний матеріал.

У процесі аналізу науковці виявили, що більшість людей становлять «змішаний тип», а саме приблизно 45%, «художники» – близько 35% і «мислителі» – 20%. Для діагностики віднесення осіб до зазначених вище груп використовувався анкетно-опитувальний метод із застосуванням спеціально підготовленого тесту – опитувальник на базі тесту ММРІ. Під час дослідження з представниками всіх трьох груп дослідники склали суб'єктивні портрети, найкращий результат діяльності показали «художники».

Результати експериментальних досліджень дали змогу дійти таких висновків:

1. Слідчий та експерт, виконуючи важливе завдання при складанні суб'єктивного композиційного портрета, перш ніж отримати необхідну інформацію про розшукувану особу, повинні докласти максимум зусиль для налагодження психологічного контакту з очевидцем. У цьому разі рівень навичок і прояв творчого підходу слідчого й експерта виконуватимуть особливу роль. Зовнішність людини найчастіше запам'ятовується не за елементами, а загалом.

Таким чином, слідчий і експерт для отримання необхідного результату, застосовуючи відпрацьовані техніки й тактики, повинні ніби «заглянути» у підсвідомість людини і побачити образ розшукуваної особи. Бувають випадки, що після професійної бесіди з очевидцем портрет складається дуже точно і призводить до бажаного результату в пошуках розшукуваної особи.

2. Саме в активному пошуку по гарячих слідах суб'єктивний портрет надає істотну допомогу. Адже при виконанні оперативно-розшукових заходів возити із собою очевидця недоцільно, і він не може одразу піти з кількома групами оперативників. Звичайно, для розкриття раніше скоєних злочинів суб'єктивний портрет теж може бути корисний.

Таким чином, співробітники, задіяні в розшуку за допомогою суб'єктивного портрета, повинні чітко собі уявити візуальний образ розшукуваної особи.

3. Під час складання суб'єктивного портрета з «художниками» і «мислителями» доцільно використовувати різні портрети, зокрема «художники» практично можуть працювати лише з фотокомпозиційними портретами, банк елементів яких складається із фрагментів фотознімків реальних осіб (системи «Фотофіт»), а «мислителі» найбільш ефективно працюють із намальовано-композиційними портретами, основу яких становлять типізовані малюнки елементів обличчя людини (ІКР-2, «Портрет»).

4. Із людьми, котрі належать до «змішаного типу», можна складати фотокомпозиційні й намальовано-композиційні портрети.

5. Вибір виду суб'єктивного портрета й технічного засобу його виготовлення здійснюється після перевірки можливості очевидця до актуалізації мисленнєво-зорового образу (визначення типу: «художник», «мислитель» і «змішаний тип».)

Але все зазначене вище про використання психологічних прийомів можливе лише тільки при встановленні психологічного контакту з очевидцем.

Встановлення психологічного контакту є вкрай важливою і здебільшого вирішальною умовою успішної роботи зі створення суб'єктивного портрета.

Обмеження часу, яке відводиться для створення портрета, ускладнює встановлення психологічного контакту. Зазвичай створення суб'єктивного портрета – це разова, відносно не довга дія. Утім, здебільшого вона становить частину такої процесуальної діяльності, як допит, метою якої є отримання інформації про зовнішність розшукуваної особи. Тому встановлення психологічного контакту, довірчої атмосфери налаштовує очевидця до роботи, стимулює його навички до актуалізації мисленнєвого образу. У низці випадків попереднє тестування може стати частиною встановлення психологічного контакту, оскільки багато людей із цікавістю ставляться до такого виду діяльності.

Психологічний контакт необхідно підтримувати протягом усього терміну роботи зі створення суб'єктивного портрета, на всіх її етапах. Підтримання такого контакту також забезпечує створення оптимальних умов діяльності очевидця, зокрема тривалість зустрічі не може перевищувати двох годин, бо тривала робота втомлює свідка і знижує його працездатність.

Надійним прийомом, що використовується для визначення психологічного бар'єра, є детальне роз'яснення очевидцю призначення, побудови технічних засобів і порядку роботи. Доцільно також пояснити очевидцю, що внаслідок створення суб'єктивного портрета одержуємо не точну копію відтвореного обличчя, а лише модель, що має певну схожість.

Здебільшого спеціаліст може поділити свою роботу зі свідками на дві зустрічі: на першій встановлюється психологічний контакт, одержуються відомості про розшукува-

ний об'єкт, а на другій, коли очевидець, не відчуває психологічний бар'єр, складає суб'єктивний портрет.

Однак у всіх випадках спеціаліст повинен досягати активної участі очевидця в роботі зі створення портрета. Позитивний вплив на діяльність свідка має використання різноманітних наочних матеріалів.

Психологи і вчені-криміналісти підготували наочно-довідковий методичний матеріал, який дає змогу відтворити зовнішній вираз емоційного стану людини. У кожній людині, котра перебуває в тому чи іншому емоційному стані, відбуваються визначені зміни в зовнішньому вигляді: змінюється вираз обличчя, очей; з'являються характерні жести; виникають специфічні відтінки в інтонаціях. Підготовлений матеріал містить фотознімки чоловіків і жінок у дванадцяти основних емоційних станах. До них належать: страх, недовіра, здивування, сумнів, печаль, жах, скорбота, доброзичливість, цікавість, смуток, переляк, гидливість.

За допомогою цього довідкового матеріалу очевидець може легко вказати на подібний вираз обличчя особи, яка розшукується, що загалом значно полегшує роботу спеціаліста зі створення портрета, оскільки, як це часто буває на практиці, свідок не може повністю «впізнати» особу на портреті через відсутність емоційного складника. Очевидець часто говорить, що всі елементи підібрані правильно, відображений типаж, який він запам'ятав, але обличчя вийшло «мертвим», безжиттєвим. Свідки справедливо додають, що емоційна окраса обличчя, його «оживлення» або ж якийсь вираз збільшує упізнаваність обличчя, тобто достовірність портретної композиції.

Необхідно також додати, що застосування в роботі таких матеріалів, за допомогою яких відтворюються зовнішні вирази різних емоційних станів людини, значно скорочує час на виготовлення суб'єктивного портрета, що є, без сумніву, важливим елементом.

Таким чином, прийоми і технічні засоби з виготовлення суб'єктивних портретів засновані на використанні інформації про зовнішній вигляд людини, широко вживаються у практиці розслідування й розкриття злочинів. Насамперед ідеться про відомості, що дають можливість сформуватися в пам'яті очевидця злочину уявний образ розшукуваної особи. Як справедливо зазначає А.М. Зінін, для складання фоторобота очевидець використовує весь наявний у нього життєвий досвід зі сприйняття, збереження та відтворення характеристик побачених раніше предметів і явищ [4, с. 18].

Для того, щоб суб'єктивний портрет мав вагоме значення для розшуку, він повинен містити ту інформацію, яка зможе визначити розшукувану людину з натовпу. Це, насамперед, антропологічний тип і анатомічні ознаки, які мають значення для ідентифікації.

Особливо важливо відобразити орієнтуючі ознаки, що можуть бути помітні здалеку. А якщо вдалося знайти розшукувану людину, то очевидець напевно впізнає її серед інших осіб.

Підсумовуючи зазначене вище, можна сказати, що використання різних криміналістичних, психологічних і інших прийомів отримання інформації при створенні суб'єктивних портретів обличчя наявних антропологічних типів веде до підвищення ефективності роботи зі свідками, до скорочення часу на виготовлення суб'єктивного портрета, і загалом – до підвищення його достовірності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Криміналістика (курс лекцій) : навчальний посібник / М.Ю. Будзівський, О.В. Лускатов, І.В. Пиріг, В.М. Плетець, К.О. Чаплинський, Ю.А. Чаплинська. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 397 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В.Т. Бусел та ін. Київ – Ірпінь : Перун, 2003. 1440 с.
3. Задеренко С.В. Портретна експертна ідентифікація на сучасному рівні. *Криміналістичний вісник*. 2005. № 1 (3). С. 101–110.
4. Зінін А.М. Суб'єктивний портрет. Курс лекцій. Москва, 2011. 96 с.
5. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 2 / В.Ю. Шепітько, В.А. Журавель, В.О. Коновалова та ін. ; за ред. В.Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. 328 с.

6. Мельничок В. Криміналістична характеристика суб'єктивної пам'яті особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 11. С. 39–43.
7. Сухаревский В.И. Криминалистика. Криминалистическая габитология: современные методы изготовления субъективных портретов. Кемерово, 2014. 456 с.
8. Тіщенко В.В. Справи про корисливо-насильницькі злочини: деякі методи встановлення злочинця. *Вісник прокуратури*. 2013. № 2. С. 104–107.
9. Фурса В.І. Матеріалізація комп'ютерними засобами слідів пам'яті у очевидця при складанні фотороботів. *Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Харків: Право, 2002. С. 88–91.